

ІМЕННИКИ-НОВОТВОРИ У ПРОЗІ ЮРІЯ АНДРУХОВИЧА

Художня література як особливий вид мистецтва, що покликаний відобразити різноманітні грані нашої дійсності, надто чутливо реагує на все нове та актуальне, тим самим стає одним із джерел функціонування новостворених лексем – позасистемних мовленнєвих одиниць, які передають існуючу взаємодію між мовою і мовленням, утворюють специфічну категорію лексичних одиниць, яким притаманне індивідуальне, усвідомлене лише одним або кількома носіями мови контекстне значення.

На сучасному етапі розвитку української лінгвостилістики пріоритетним є один із актуальних напрямів дослідження – характеристика співвідношення художньої мови із загальнолітературною мовою і, зокрема, з розмовним стилем як одним із її функціональних різновидів. Тенденція оригінальної мовотворчості виразно проявляється в живому усному мовленні й відтворюється в художніх текстах із метою стилізації розмовності.

Вивченню авторських новотворів у художній мові присвячено наукові розвідки багатьох вітчизняних і зарубіжних мовознавців (С.Єрмоленко, А.Коваль, В.Ковальова, Г.Колесника, О.Ликова, Д.Мазурик, В.Маслової, В.Русанівського, Н.Сологуб, О.Стишова, В.Чабаненка, Т.Юрченко).

Індивідуальний стиль письменника Юрія Андруховича вирізняється постійним прагненням до новацій у галузі художнього слова, індивідуальним творчим пошуком, що зумовлює особливий підхід автора до вибору словотвірних засобів, його індивідуальним прочитанням змістової структури словотвірної одиниці, яка значно впливає на зміст висловлюваного.

Мета статті – виявити особливості індивідуального словотворення Ю.Андруховича, встановити найбільш продуктивні способи творення неолексем та обґрунтувати їх стилістичні функції у мові прози письменника.

Індивідуальне словотворення, на думку Н.Сологуб, визначається не стільки потребами мови як знакової системи, скільки «потребами художньої творчості, принципами світобачення письменника, створенням індивідуально-авторської картини світу» [6, с.76]. Ураховуючи теоретичні положення О.Ликова про те, що для okazіоналізмів характерні ненормативність, належність до мовлення, функціональна одноразовість, словотвірна похідність та експресивність [5, с.64–65], під okazіональними одиницями розуміємо слова, що виникають у мові художньої літератури як

результат індивідуально-авторського словотворення для виконання емотивно-експресивної (або комунікативно-експресивної) функції. Дери́ваційний о́казіоналі́зм, на думку В.Чабаненка, завжди виникає в результаті свідомого, стилістично мотивованого відхилення від міжстильових (загальномовних) норм і завжди є продуктом індивідуальної мовотворчості, своєрідним авторським експромтом [7, с. 13]. Механізм загальномовного й індивідуально-авторського словотворення часто зумовлений потребою в новій назві, у тому обов'язковому з погляду його творця і найбільш влучному найменуванні, що стилістично увиразнює найтонші семантичні нюанси.

Використання незувальних одиниць – свідомий вибір майстра слова для представлення навколишнього життя. Крізь призму авторського сприйняття читач має змогу неадекватно реагувати на ті чи ті процеси, події сучасного життя. Створення художнього твору – важкий і серйозний процес, це синтез двох складових: авторського уявлення про навколишнє середовище і свідомого відбору засобів художнього впливу на читача. Введені в текст інновації, які, як правило, мають досить прозору внутрішню форму і складну семантичну природу, служать різним цілям. Для тексту визначальною є авторська точка зору, яка прагматично скерована й організує сприйняття інформації читачем. Від комунікативної установки автора, від його власного ставлення до змісту тексту, від уміння скерувати увагу читача на ядерних семах слова залежить характер повідомлення, а неолексеми в тексті здатні передавати найрізноманітніші смислові відтінки.

Поява у тексті новотворів пов'язана з можливостями його передбачення, визначається наявністю у контексті мотивуючої ознаки, яка породила новотвір. Неолексеми тісно пов'язуються зі складниками тексту як семантично, так і структурно. Наявність у творі неолексеми, додає незвичайності, нестандартності всьому тексту, загострює увагу, сприяє запам'ятовуванню й виділенню на загальному текстуальному тлі конкретного контексту, окремої мікротеми. Вдало створені авторські новотвори, які відповідають художньому задуму, – це слова зі складною змістовою структурою, в яких семантичні стосунки складових досить прозорі. Умова створення неолексем – порушення законів словотвору, коли в межах одного слова комбінуються елементи із віддаленими значеннями, – не дає можливості однозначного їх тлумачення. Як незвичайна зі словотвірного боку одиниця, неолексема являє собою структуру, що характеризується формальним і змістовим статусом. Будь-яку неолексему можна розкласти на складові і з'ясувати їх семантичну роль у межах новотвору, що дає змогу його безпосереднього чи опосередкованого тлумачення. Слово як основна одиниця мови представляє взаємодію двох значень – лексичного і тлумачення. Слово як основна одиниця мови представляє взаємодію двох значень – лексичного і граматичного. Новотвори, які ми розглядаємо, як правило, – результат порушення законів

сучасного словотвору, тобто у цьому випадку лексичне значення умовлене особливостями утворення таких одиниць. Складові слова містять ядерні семи, що асоціюються з різними ситуаціями дійсності, процесу, стану і знаходять своє втілення у загальній семантичній структурі новотвору. Кожний компонент привносить у загальний зміст новотвору якийсь свій семантичний відтінок, що у комплексі дає зовсім нове, свіже значення, яке на тлі загального тексту вигідно виділяється, і, з одного боку, зумовлює його неповторне сприйняття, а з другого – сам набуває у тексті нових відтінків у значенні, які продиктовані потребами комунікації: задумом автора, ситуацією, характером повідомлення. У таких випадках відбувається розкриття мікротеми не на рівні готових одиниць, а на рівні моделей, на рівні використання правил утворення лексичних одиниць. У тексті авторський новотвір, як правило, має розгорнуту схему тлумачення, яке передуює його виникненню або натякає на нього, зумовлює його появу. Тому одиниця, що виникає в результаті такого відбору, здатна увібрати в себе зміст цілого фрагмента мовленнєвого висловлення і може виступати ядром висловлення [3, с. 393 – 394].

Стилістичний потенціал авторських новотворів полягає в тому, що вони своєю новизною, оригінальністю привертають увагу читача, активізують образне мислення, сильніше впливають на його емоції. Крім того, словесне новаторство є засобом оновлення літературної мови, адже «справжні «знахідки» в галузі мовотворчості завжди залишаються в загальномовному руслі і, розширюючи мовні рамки як контекстні, оказіональні, образні явища, втягуються, зрештою, в загальномовні відношення, закріплюються в загальномовному вживанні» [2, с. 32].

Найчисленнішу групу новотворів у прозі Ю.Андруховича складають іменники, найбільш дериватогенний клас слів у лексичній системі української мови.

Автор добирає такі слова, такі сполуки слів і послуговується ними так, щоб те, про що він має намір повідомити, було належним чином сприйняте читачем і перероблене його свідомістю в уявлення, яке б відповідало намірам письменника.

Така перевага іменників пояснюється потребою номінації передусім нових предметів, реалій, явищ, понять, їх властивостей тощо. З'ява іменникових новотворів відбувається за участю всіх наявних в українській мові способів словотворення, проте, найбільш продуктивно виявляють себе афіксація, осново- та словоскладання.

У романах «Рекреації», «Московіада», «Дванадцять обручів» виявлено біля двохсот іменників, оформлених різними способами словотворення.

Найпродуктивнішою в системі афіксального словотвору є суфіксація. Суфіксальні новотвори з'являються тоді, коли виникає потреба сформулювати чи розвинути образ, спираючись на можливості структури й семантики системних одиниць мови. Використання відповідних суфіксів допомагає

передати інформацію естетичного характеру. Суфіксальні похідні репрезентовані в усіх лексико-граматичних розрядах іменників: назвах осіб, назвах конкретних предметів і абстрактних понять, збірних та одиничних предметів.

Відзначається високою продуктивністю словотвірний тип абстрактних іменникових утворень із суфіксом **-ість**, здатний передати різні значення опредметненої ознаки, властивості, стану. Твірними основами для таких похідних традиційно були якісні прикметники або відносні прикметники з якісними відтінками в значенні. Для творів Ю.Андруховича характерне творення нових іменників від основ відносних прикметників: *справжній* → *справжність*, *європейський* → *європейскість* тощо. Розширення подібних мотиваційних відношень пов'язане із впливом термінологічного словотворення та наукової мови. Так, своєрідність новотворів із формантом **-ість** виявляється в тому, що вони походять від прикметників із суфіксом **-ськ-**, **-цьк-**, а це не властиво українській мові. Напр.: *Цей прояв вселенськості, вселюдськості, всебратськості російського національного духу!*

Семантика новотворів із суфіксом **-ість** тісно пов'язана з характером твірних основ. Їх поява викликана необхідністю передати нові відтінки значення, яких немає у літературній мові.

Продуктивністю позначений питомий слов'янський суфікс **-ець**, що бере участь у творенні відприкметникових дериватів зі значенням «послідовник або прибічник кого-небудь, прихильник чого-небудь». Такі нові слова утворюються від основ власних назв, зокрема від прізвищ відомих громадських діячів: *толстовець, соловйовець, ніцшеанець*. Цікавим є стилістичне вживання подібних новотворів. Ю.Андрухович, використовуючи ці слова у формі множини, таким чином підкреслює типовість, загальність подібних послідовників, відомих людей, прирівнює їх до видатних митців доби срібного віку. Напр.: *Шкода унікальний, зразок модерну, початок століття, розквіт капіталізму в Росії, срібний вік декадентів, ніцшеанців, толстовців, соловйовців, євразійців, містичних анархістів, молодих самоббивців і це бозна-кого.*

Щодо подібних утворень слушно зауважила В.Заботкіна, стверджуючи, що ці слова, широко вживані в певні періоди суспільного розвитку й тісно пов'язані з діяльністю окремих політичних діячів, не мають перспективи ввійти до загального фонду мови і вживаються лише у зв'язку з конкретним подіями [4].

Досить активним у творенні нових іменників є суфікс **-ник**, продуктивність якого спостерігаємо, починаючи з XIX століття. Цей суфікс служить для утворення іменників із загальним значенням «особа за родом занять»: *манекенник, зверхник, балалайник*. Експресивне забарвлення таких утворень зумовлене певною мірою суб'єктивністю вираження, а тому може бути жартівливим, іронічним чи сатиричним. Напр.: *Ця згадка, єдина з*

відомих на сьогодні в листуванні дрогобицького *манекенника* згадок про Антонича, є цілком промовистою щодо ролі, котру бездомний юнак свідомо обрав для себе в непростій ситуації моралістичного театру.

Від семантики кореня або основи, з якими поєднується суфікс **-ник**, залежить їх більший чи менший експресивний потенціал, але помітне значення має й контекст, оточення інших слів. Розмовно-іронічного забарвлення надають контексту новотвори, що називають особливості поведінки осіб. Поява таких слів у тексті завжди зумовлена стилістичним настановами.

До малопродуктивних суфіксів у сфері номінації осіб належать суфікси **-ик, -к(а), -як(а)**: *сифілітик, гуцулик, поетка, московка, епілептичка, комуняка, злодіяка, цивіляк*. Зауважимо, що всі ці новотвори з малопродуктивними формантами допомагають авторові висловити своє ставлення до предмета повідомлюваного, зокрема, іронію і власне негативне сприйняття зображуваного. Слова типу *бичара, лосяра, кнуря* мають яскраві відтінки вульгарності. Іншими малопродуктивними суфіксами є: **-ес(а)** (*критикеса*), **-ар** (*писанкар, дрімбар*), **-юк** (*щенюк, комсюк*), **-люк** (*Вошивлюк, Паршивлюк, -ець (недоброзичливець), -юг(а) (шовінюга, цимбалюга)*), що позначають осіб, **-б(а)** (*похвальба*), **-ц(е)** (*сидельце*), **-ік(а)** (*силабо-тоніка*), **-ючч(я)** (*палюччя, тернюччя*) на позначення предметів, явищ, понять.

Малопродуктивними в сучасній мові, але зафіксованими в романах Ю. Андруховича, є збірні назви, утворені за допомогою суфіксів **-н(я), -от(а), -цтв(о)**: *звірня, бабнота, бідацтво*. Не меншою виразністю характеризуються іменники з малопродуктивними афіксами **-ок** та **-ас** на позначення назв осіб: *той незугарний, подібний до страхопуда, кістлявий старушок, котрий, вимахуючи руками, читає решиті товариства лектуру про акваріумних рибок*.

Прагнення до економії мовних засобів поряд із бажанням бути неординарним при творенні словникових інновацій спричинює порушення словотвірного ланцюжка похідності. Напр.: *Яке підле й нице лакейство духу, яка внутрішня проституйованість*. У цьому випадку новотвір мав би походити від дієприкметника **проституйованийий** із властивим йому суфіксом **-йован(ий)**. Але відбувається своєрідно черезступеневе творення дієприкметника та одночасне додавання двох суфіксів **-йован** та **-ість** до вихідного іменника **проституція**. Аналогічними прикладами черезступеневого словотвору є лексеми **овосковіння, оскління, скозління, встеклість**, які мали б утворюватися за мовними законами від слів **овосковіти, оскліти, скозліти, встеклий** відповідно. Ці приклади не просто мають стилістичну функцію в контексті, але й засвідчують оригінальність стилю автора.

Іменники віддієслівного походження становлять невелику частину від загальної кількості іменників (13 слів). У цьому процесі беруть участь суфікси **-иц(я)** на позначення назв осіб та малопродуктивний формант

-і**вк(а)** для номінації предмета, малопродуктивний суфікс -**ох(а)** типу *мандр**ь**о**х**а, випив**о**х**а***. Рідко засвідчено афікси -**як(а)** (*зарі**з**я**к**а ← зарі**з**ати*), -**інн(я)** (*сад**н**ін**н**я ← сад**н**ити*) та інші.

У іменниках віддієслівного походження співіснують два протилежні значення – процесуальність та предикативність. Така незвичайна природа їх створення зумовлює подвійність тлумачення їх змісту. З одного боку, вони «дублюють» дієслово, його граматичні характеристики, аз другого – виступають точною номінацією якогось явища, тобто називають, характеризуючи. Таким чином, новотвори такого роду є семантично місткою одиницею, яку при бажанні можна розгорнути в цілу картину, по-перше, а по-друге, виконують функцію економізації, допомагають авторові згорнути в одну лексему зайві деталі, які можуть при читанні легко домислюватись.

Малопродуктивним у романах є безафіксний словотвір іменників віддієслівного походження, в яких поєднуються деякі елементи «дієслівної семантики з категоріальними значеннями іменника»: *«Тоді ти майже відрухово б'єш її коліном під груди, і вона на якийсь час втрачає віддих»*; *Карл-Йозеф усе одно переступав поріг їхнього представництва, годинами висиджував у приймальнях разом із хрипкоголосими втікачками з борделів і вслякими іншими нелегалами*.

Надзвичайно цінним мовним матеріалом є складні слова. Вони становлять значну кількість (69 слів) серед загального числа іменників, є найекономнішим засобом позначення різних реалій життя. Складні іменники утворюються осново-, словоскладанням та абрєвіацією. Багато іменників утворено поєднанням кількох основ за допомогою інтерфіксів чи без них, такі слова співвідносяться зі сполученнями підрядного типу зв'язку. Своєрідний стиль письма автора зумовлює творення цікавих прикладів основокладання: *відео**а**поклі**п**, потенці**о**метр, сперматозавр, мете**о**суверені**т**ет* тощо. Інші складні іменники співвідносні зі сполученням іменника та дієслова в наказовому способі (*моч**и**мор**д**а, разгуля**й**ду**ш**а*). Ці складні іменники поєднують у собі різноманітні основи, утворюючи якісно нові номінативи на позначення назв осіб, явищ.

Наявні, але в меншій кількості, складні слова, мотивовані сполученням іменника з числівником (*дво**к**асет**н**ик*), супроводжуване суфіксацією другої основи сполучення іменника з прикметником (*смир**ен**номудр**і**є, вузько**к**ол**і**йка, птахор**і**зка*).

Дуже поширеним серед способів утворення складних іменників є словоскладання, або юктапозиція: *поет-інвек**т**иві**ст**, стрибун-невд**а**х**а***. Більшість таких іменників називають саме осіб, надаючи їм нових семантичних значень. Крім того, ці новотвори з більшою емоційною влучністю та експресивністю характеризують цих людей: *кар'єрист-цербер*. Іноді такі поєднання слів у єдине складне видаються абсолютно несумісними, які не мають нічого спільного для свого поєднання, напр.:

щуролови-інтернаціоналісти. Таким індивідуально-авторським новотвора-комполита властивий значний експресивний потенціал. Вони мотивуються переважно вільними словосполученнями і передають ставлення автора до особи чи об'єкта номінації, дають їм нові (образні) назви, акцентують увагу реципієнта на значущих, на думку автора, характеристиках референта [1, с. 133]. Помітною є оригінальна гра письменника з читачем через мовні засоби, в результаті чого маємо слова типу *денді-бренді, Друг-Бог, фуйо-муйо* тощо. Найчастіше складні слова у своїй семантиці містять суб'єктивну оцінку: *маньяк-винахідник, падлюка-рима, газетяр-пролаза.*

Складні слова, передаючи інформацію, володіють більшими можливостями передавати більший об'єм семантичного змісту, що пояснюється суб'єктивною природою їх створення, яка спирається на індивідуально-соціативну психологічну основу.

Ще одним способом творення складних слів є аббревіація (7 слів). Аббревіатури творяться, головним чином, на основі словосполучень прикметника з іменником (*спецслужба, держбезпека, газвода, дурхата*) чи шляхом усічення кількох слів (*спорторг, совден*). Романи Ю.Андруховича значною мірою зображують сучасне життя у його зв'язку з минулим, тому для творів письменника характерною є наявність окремих анахронізмів на позначення політичних організацій для створення специфічного колориту та наближення читача до колишніх реалій. Напр.: *Чи була переслідувана чека, енкаведе, емгебе, кагебе?*

Неповторною залишається майстерність Ю.Андруховича у творенні та оригінальному вживанні так званих перекручених слів. Автор використовує їх для створення специфічного стилю письма, емоційно-експресивної насиченості та яскравості, самобутності художнього твору. Напр.: *Всіляко підтримуючи ідеї великого переселення, ми досягнемо виведення цілком нових химерних націй та народностей з настільки покрученими назвами, що вони самі будуть їх соромитися: росіяків, укралійців, карело-мінгрелів, чербословатів, румунголів, нідербайджанців, швеків, гредів, французбеків, білошвабів, курдифранків, жиздоболів та карпатських русинів.* Помітна, суб'єктивна, зокрема іронічна оцінка майбутніх явищ. У романах Ю.Андруховича також засвідчено нові іменники, утворені лексико-синтаксичним способом (5 слів): *тут-і-тепер, одинізних, одногозних, кеме, ітеде.*

Стилістичний потенціал індивідуально-авторських новотворів Ю.Андруховича завжди пов'язаний із тим, що вони деавтоматизують мовні стереотипи і стимулюють співтворчість читача, новотвори Ю.Андруховича є результатом індивідуальних пошуків експресивних номінацій, що відзначаються художньо-естетичною виразністю і комунікативною доцільністю, вирізняються високою експресивністю й естетичною дієвістю, передають особливості художнього мовлення письменника і є засобом

стилізації розмовності в художньому тексті. Різноманітність новотворів та їх цікаве оформлення сприяють експресії й емоційності контексту, збуджують увагу читачів, сприяють вдумливому прочитанню твору. Вдало створений новотвір допомагає читачеві правильно сприйняти твір, адекватно оцінити зображувану ситуацію.

Література:

1. *Бойко Н.І.* Українська експресивна лексика в словнику, мові та мовленні. – Ніжин, 2002. – С. 133.
2. *Жайворонок В.В.* Національна мова та діалект // Мовознавство. – 1998. – №6. – С. 27 – 34.
3. *Жижома О.О.* Текстотвірна функція індивідуально-авторських новотворів (на матеріалі поетичних творів 80 – 90-х років ХХ століття) // Лінгвістичні студії, 2007. – № 15. – С. 393 – 397.
4. *Заботкина В.И.* Новая лексика современного английского языка. – М.: Высшая школа, 1989. – 126 с.
5. *Лыков А.Г.* Окказионализм и языковая норма // Грамматика и норма. – М., 1977. – С.62 – 83.
6. *Сологуб Н.М.* Мовний світ Олеса Гончара. – К., 1991. – С. 76.
7. *Чабаненко В.А.* Норми словотворення і мовна експресія // Мовознавство. – 1980. – №2. – С. 13 – 20.